

УДК 94: 025.173(=512.1)

DOI: 10.22378/kio.2020.1.136-150

«Эмел»имиз не эди (1930–1940)

Исмаил Керим

(Татарстан Джумхуриети Илимлер Академиясы, Ш. Марджани адына тарих Институты; Къырым муэндислик ве педагогика университети)

Анълатма. Къырымтатарджа яйынлар арасында 1930-нджы сенелери гъает меракълы ве салмакълы дергилерден «Эмель меджмуасы» сайылмакъта. Ишбу дерги 1930-нджы сенеден башлап 1940 сенесине къадар нешир этильди ве эпси олып 154 номери чыкъарылды. Нешир мевкъи Пазарчыкъ шеэрчиги о заманда Романиянынъ теркибинде булунмакъта эди. 1930 сенелериннъ сонъунаджек араб уруфатында чыкъарылып, сонъки он беш номери латин харфлери иле басылгъандыр. Дергининъ мундериджаты ве ёнелиши акъкъында логотипинде бойле изаат берильмекте: «Ильмий, эдебий, ичтимай ве икътисадий 15 кунлюк меджмуа. Месуль мудире – авукаат Мюстеджиб Аджи Фазыл».

Дерги башкъа девлетте, СССР-ге къаршы олгъан девлетте, чыкъкъаны себебинден, сталин режимини сербест тенкъит этмеге имкяны олгъанындан, Къырымда кечирильген бутюн эгриликлер, акъсызлыкълар, зулумлар, яни «раскулачивание», зиялыларымызгъа ве дигер кадроларымызгъа къаршы мутхиш репрессиялар, ольдюрювлер ачыкъ косьтериле ве сталинистерге къаршы лянетлер ягъдырыла эди.

Иште, макъаладе булар иле берабер къырымтатар тилининъ инкишаф меселелери, эдебий тилимиз акъкъында дискуссиялар, эдебий парчалар ве эдебиятшынаслыгъымызнынъ базы ёнелме ёллары, фольклорымыз, тарихимиз ве тарихчилеримиз акъкъында сёз юрютильмекте.

Анаhtar сёзлер: Къырымтатар куньделик матбуаты, арабъязылы «Эмель» дергиси, 1930 сенелеринде иджат эткен къырымтатар яызджылары, къырымтатар фольклоры, эдебий тилининъ шекиллениши ве осьмеси.

Меселенинъ актуаллиги. 1920-нджи сенелери миллий укюметимиз сасинде яньыдан гурьлеп башлагъан миллий медениетимизде чокъ кыйметли къазанчлар эльде этильди. Къырымнынъ озюнде, Русие ве четэль окъув юртларында тасиль алгъан бир сыра аджайип зиялыларымызнынъ чокъ сыфатлы, квалификациялы, самимий хызмет ве арекетлери нетиджесинде къыскъа девир ичинде медений кучюмиз, интеллектуаль вариетимиз биркъач басамакъ даа юксельди. Бир чокъ илим адамларымыз, яызджыларымыз, оджаларымыз, медений хадимлеримизнинъ къальп ве кучлю истидат нуру, самимий чалышмалары, хызметлери иле халкъымызнынъ гъайып этильген яхут меджбурен къаранлыкъларда къалдырылгъан интеллектуаль вариетини ярыкълатып, джанландырып арекетке кетирмеге башладылар.

Языкълар олсун, бу аджайип юкселиш чокъкъа сюрмеди. 1928 сенеси майыс 8 геджесинде Къырым укюметининъ реиси Вели Ибраимов иле берабер Мустафа Абдуллаев сталинджилер тарафындан къуршун джезасына огъратылдылар. Булардан башкъа Къырым укюметининъ чешит юксек макъамларында булунгъан даа 15 адам чешит йыллыкъ шиддетли хапс джезасына укюм этильдиктен сонъ, большевизмнинъ энъ мутхиш ве къюю тоталитар юваларында буюк хыз ве арарет алгъан вульгар социологизмнинъ куфюр гъаелери Къырымгъа да авушып ат ойнатмагъа башладылар. Халкъымызнынъ асырларджа топлагъан медений вариети ёкъкъа чыкъарылып, оны сакъламагъа, осьтюрге ынтылгъан интеллигенциямызгъа исе, «буржуа миллетчиси», «дюнья империализмасынынъ агенти», «халкънынъ хаин душманы» киби иблисджесине ярлыкълар такъылып, бутюнчиклери сталинджилернинъ амансыз, аджымасыз репрессия дегирменине огърадылар.

Эсас къысым. Табий, шу сенелери кечильмез демир чубукъларынен, тырнакъ-сачынаджек сиялы миллионларджа аскерлернен хоралангъан большевиклер девлетинде вульгар социологизми маразы бийлеген матбуатымызгъа къаршы яхут альтернатив фикир бильдирген газет ве журналлар кесин оларакъ чыкъарылмады ве чыкъарыламады.

Лякин тамам шу араларда, яни 1930 сенеси январь 1-ден башлап, Романияда, Пазарчыкъта, башкъа сиясий ве социаль дурумда яшагъан семетдешлеримиз къырымтатар тилинде «Эмель меджмуасы» адлы журналны чыкъармагъа башладылар. Дергининъ эсасчысы белли къырымтатар адвокаты Мюстеджип Улькюсал эди. Базы хаберлерге коре, яньы журналнынъ адыны андаки шаиримиз Мемет Ниязий (1878–1931) къойгъан. Дженктен эввельки аман-аман бутюн девринде «Эмель меджмуасы» араб харфлериле нешир этилип, эпси оларакъ 154 номери чыкъкъандыр. Ялынъыз 1939 сенеси 7-нджи (140) номеринден башлап метинлер латин уруфатында дердж этильди. Меджмуанынъ логотипинде мундеридже ве ёнелиши акъкъында бойле хабер берильмекте: «Ильмий, эдебий, ичтимаий ве икътисадий 15 кунлюк меджмуа. Месуль мудири – авукат Мюстеджип Аджы Фазыл».

Дергининъ 1-джи номериндеки «Ильк сѣз»юнде язарларымыздан Умер Халид бойле дей: «Романиянынъ, бильхасса Добруджа парчасында яшаян ве сайысы 180 бинъге чыкъкъан тюрклерин, фикир, илим ве икътисат ёлунда бирликте яшадыкълары ватандашларындан чокъ гери къалдыкъларыны дюшонерек, бир меджмуа чыкъармагъа ниет ве тешеббюс иттик. Бугунъ чыкъмакъта олан тюркче газетлер хаджим итибарыле кучюк ве мундериджат итибарыле даа зияде хавадистен (хаберлерден) муреккеп олдукълары коръдигимизден эдебий, тарихий ве икътисадий язы ве мунакъашалара мусаад ве земин ола биледжек бу «Меджмуа»нынъ бир анъ эввель чыкъмасы люзюмине къаиль олдыкъ. Добруджа тюрклерининъ къучагъында догъып, чокъ кучюк яшларында олан базы меджмуаларын интишар майданындан аз вакъыт ичинде чекиле вирмелери умютсизлиге ве ясе (яскъа) дюшюрмиюр. Чюнки бунлар халкъымызын рекъабетсизлигинден (конкуренциясы олмадыгъындан) зияде умют ве арзусындан тыш себеплер ве амеллер юзюнден девам идемемишлердир. Ёкъса миллетимиз окъумакъ, бильмек ве юксельмек дуйгъу ве истидаты яратылышында мевджут олдугъы киби, кунъден-куне ве, бильхасса буюк мухаребеден сонъра, инкишаф хызыны алмакътадыр» [1, с. 1].

Башлангъычта 8 саифелик олып чыкъкъан «Эмель меджмуасы» бираз вакъыттан 40 саифелик олды. 1-нджи номеринден башлап 47-нджи номеринеджек саифе сыралары узюльмеден девам этмекте эди. Лякин 1932 сенесининъ 1-нджи (48) номеринден саифелери эр номерде янъыдан косътерильгендир. Эминликнен сѣйлемек мумкюн ки, о девирде миллий медениетимизнинъ тарихини, миллий ичтимаиетимизни, азатлыкъ огърунда миллий арекетимизни объектив ве догъру суретте косътерген къырымтатарларынынъ екяне журналы «Эмель меджмуасы» эди.

Заманына коре кенди девлетчилиги олса да, советлер режимининъ идареси алтында озь ватанында, Къырымда, шиддетли такъип ве зулум кечирген ватанпервер зиялыларымызынынъ советлернинъ шовинист рухуна уймагъан эсерлери арды-сыра «Эмель меджмуасы»нда басылып турдылар. Меселя, Б.Чобан-заде ве А.Герайбайнынъ назм парчаларындан башлап, М.Нузет, К.Джаманакълы, А.Одабаш, Ш.Бектуре, Н.Челебиджихан, А.Лятиф-заде, У.Ипчи, А.Къадри-заде киби зенгин истидаткъа саип шаир ве яыздыларымызынынъ эсерлери журналнынъ озюнде басылгъанындан гъайры, 1935 сенеси кене «Эмель меджмуасы» тарафындан Косътенджеде «Къырым шиирлери» серлевасынен топлам оларакъ нешир этильди. Гъает эдибана суретте язылгъан ишбу эсерлернинъ чокъусы ватан-Къырымгъа бесленген севги ве сьджакъ дуйгъуларнынъ, самимий мераметнинъ акси эдилер. Эсерлернинъ адларына дикъкъат этинъиз: М.Нузетнинъ «Къырымгъа», К.Джаманакълынынъ «Къырым дагълары», «Къырым чёллери», О.Рухийнинъ «Гузель Къырым», М.Ниязийнинъ «Добруджадан санъа се-

лям кетирдим», «Ешилъ ада», Темурджаннынъ (А.Одабашнынъ) «Юрдум» ве дигерлери.

1920 сенелерининъ экинджи ярысындан башлап коммунистлер Къырымда улу И.Гаспринскийнинъ адыны да орталыкътан къалдырдылар. Лякин буюк мутефеккиримизнинъ халкъ юрегинде алгъан ерини онъа нисбетен къальплердеки сьджакъны сувутып оламадылар. Назмиет иле гъает аз огърашкъан эдиплер биле И.Гаспринскийге багъышлап шиирлер яздылар. Меселя, А.Одабашнынъ «Улу бабай» эсеринде буюк эдибимизнинъ алидженап хызметлерине юксек къыймет кесиле ве гъарип татарнынъ миллий деградациясы себеплеринден башлыджалары косътериле:

Хэр кес келе ойнап куле яшай эди
Яш Къырымнынъ бол бахытлы шень багърында,
Ялан дюнья дженнетлери ясай эди
Къарт татарнынъ сатып чыкъкъан юртларында...

Аслында «Эмель меджмуасы»нынъ эдебиятшынас ве текстологларымыз ичюн де чокъ эмиети бар. Меселя, Ш.Бектуренинъ «Хакъкъым ичюн», Н.Челебиджиханнынъ «Бастырыкъ» киби шиирлерининъ метинлери эввель басылгъан вариантларынен къыяс этильсе, базы сёз шекиллери, атта услюп къалыбында биле феркъ сезилир ве шу парчаларнынъ озьгон, асыл нусхаларыны тиклемек иши, дигер ильмий-эдебий тедкъикъатлар енгиллешир эди. «Эмель меджмуасы»нынъ 1940 сенесинеджек чыкъкъан 154 номерини тарап эдебий эсерлерни айрыджа чыкъарсакъ, занымызджа, бир къач том эдебий эсерлеримизнинъ топламыны да корьмек мумкюн оладжакътыр. Назм, несир ве драматургия саасында къалем ишлеткенлерден Б. Чобан-заде, Джафер Сейдамет, М.Ниязий, А.Арслан, Мемет Алим Вани, А.Къадризаде, Акъкъий Юнус, К.Джаманакълы, Чорабатыр, Къонъуратлы, Усеин Зеки, Шайип Вели, Махфуз, А.Лятиф-заде, Къобаддин Менша Меджит, Текин, Номан Байбору, Айран Токъ, Джавкъайтар, Мустафа Амет, Нураддин, Эюп Муси, Неджип Аджы Фазыл, Адвие Ашым Умер, Раиф Герай, Куньсюер, Ариф Икмет, Риза Халил, Къырымлы Яныкъ, Осман Амди, Сервер Турупчы, Рефат Мидат, Чолпан, Абляким Джавулдар, Бекир Акъджар ве чешит аббревиатуралар алтында дигерлери бедий эсер бастыргъанларыны коремиз. Иште, «Эмель меджмуасы»нынъ бутюн 154 номерини тарай-тарай эдебий эсерлер иле багълы юкъарыдаки муэллифлерни айырдыкъ.

Чокъ сенелер кечкен сонъ, яни 2010 сенеси, анкаралы Уньсал Акъташнынъ ишбу сойадлар, тахаллюслер ве базы аббревиатураларны ачыкълагъан парчасы нешир этильди. Парчаны неширге азырлагъан унъю лексикографымыз, Къырымда (Къарасувбазарда) белли иш адамы Ресуль Велиляев тарафындан тешкиль этильген Б.Чобан-заде Фонду халкъара мукъфаты-

нынъ лауреаты мерхум Саим Осман Карахан эди (Bahçesaray.–2010.– № 63–64.– С. 20). Уньсал Акъташ бойле ачыкълама япа: «Къырымлы Йылмаз» – Джафер Сейдамет Къырымэр; «Къырымлы Йигит» – доктор М. Эдиге Къырымал; «Орлу» – Селим Ортай; «Гюльтекин» – Ибраим Отар; «А.Къ.» – Амет Къаракъая; «Къырымсар» – Али Кемал Гёкгерай; «Темирчили» – Керим Токътар; «Тотманлы» – Бекир Акъджар (Бекир Мухиттин); «Текин» – Мюстеджип Улькюсал; «Добруджалы» – Мюстеджип Улькюсал; «М.У.» – Мюстеджип Улькюсал; «М.Я.» – Мурат Якъупогълу; «А.З.» – доктор Абдулла Зихни Соисал; «М. Алач» – Сабри Арыкъан; «О.ö.» – Сабри Арыкъан (ялынъыз 25-нджи номерде); «Тонгъгъуч» – Исмаил Отар; «Чорабатыр» – Рашит Ашкъи; «Озькъырым» – Исмаил Отар [2, с. 20].

Тахаллюслер сырасыны косътерген сонъ, Уньсал Акъташ бойле бир меракълы изаат да къошмакъта: «Эмель» бюньесинде (къурулышында) даха бир къысым мюстеар (такъма ад) исимле чыкъан языларын сахиплерини озель себеплерле шу сафхада язмакъ дурумында дегилиз. Илерики йылларда уйгъун весилелерле бунлары да язмайы дюшюноёрыз» [2, с. 20].

Косътерильген шахсларнынъ бутюнчиги (Къырым язарларындан маада) къырымтатар эдебиятынынъ ич огренильмеген деври ве муэллифлеридир. Аслында «Эмель меджмуасы»нда нешир этильген бир чокъ шиирлер ве икяелерден гъайры, аджайип драма эсерлери де булунмакъта. Назмиетимизни алсакъ, 1930 сенеси басылган энъ эввеля Мемет Ниязийнинъ инджилер вари дюльбер, терен фельсефий парчалары: «Булутлы бир уфукъ тулувы», «Койлю достума», «Рухумын энини» киби дёртлюклеринден башлаяракъ, 1931 сенеси айры китап оларакъ чыкъкъан «Сагъыш» («Сагъынма») адлы назм джыйынтыгъына баргъанджек, иджадий ёнелишлерининъ юксекигини айрыджа къайд этмелимиз. Мемет Ниязийнинъ биринджи шиирлер джыйынтыгъы 1911 сенеси Истанбулда «Итхафат» («Багъышламалар») серлевасынен чыкъкъан эди. Бундан сонъ, биз онынъ назм парчаларыны «Яш татар язылары» (Истанбул, 1913) топламында, «Кок китап» (Истанбул, 1919), «Къырым шиирлери» (Косътендже, 1935) киби меджмуаларда да коремиз [3].

Аслында «Эмель меджмуасы»нда басылган шиирлерге козь ташлагъанда, нелер корюнмекте? Къонъуратлынынъ «Заваллы халкъым» (1931), Усеин Зеккининъ «Асрет» (1931), А.Арсланнынъ «Ненемин масалы» (1931), Акъкъий Юнуснынъ (Багъчасарай «Зынджырлы» медресеси муаллимлеринден) «Тарихтен бир давуш» (1931), Чорабатырнынъ (Рашит Ашкъининъ) «Тиль къурултайы» (1932), «Ниязийге» (1932), «Джуртумчюн» (1933), «Къырым, сенден кечемем» (1935), «Къайгъы» (1935), «Ниязий» (1935), «Турнам» /Осман Джудининъ хатрасына/(1935), «Джашларгъа» (1935), «Тилек» (1935), «Байрагъым» (1935), «Татарджылыкъ ясайлар деп зорлагъанларгъа» (1936), «Байрам» (1936), «Сюемен» (1936), «Джыйын ясадыкъ»

(1936), «Кочелер» (1936), «Къаргъыш» (1937), «Къурултайджылары» (1937), «Ачув-къаргъыш» (1938), «Хайды, мылтыкъ башына» (1938), «Чатыргъа» (1938), «Атайгъа» /Ататюркке/ (1939), «Къочанайгъа» (1939), «Московлара» (1939), «Къырымлы джашларгъа» (1939), «Ах, Къырым» (1939), «Бир арслангъа бинъ аюв» (1940), Шаип Велининъ «Муаллим Ниязийге» (1933), Махфузнынъ «Ачлыкъ хатрелери» (1933), Къобаддин Менша Меджитнинъ «Къырымгъа» (1933), Номан Байборунынъ «Челебиджихангъа» (1934), «Ачув» (1938), Айран Токънынъ «Тилегим», (1934), «Джуртум ичюн» (1934), «Татарлыккъа» (1935), Джавкъайтарнынъ «Къырым» (1935), Мустафа Аметнинъ «Ай, орайман» (1935), «Джуртум» (1937), Нуралдиннинъ «Миллет» (1935), Эюп Мусанынъ «Чилле геджеси» (1935), Неджип Аджи Аметнинъ «Ниязийнинъ ташына» (1935), Неджип Аджи Фазылнынъ «Татар къызына» (1935), Адвие Ашым Умернинъ «Гъарип торгъайман» (1935), Раиф Герайнынъ «Ешилъ юрт» (1936), Кунъсюернинъ «Ильхам бермий» (1936), «Талакъ болмасун» (1937), «Ешилъ юрт» (1938), Ариф Икметнинъ «Москвагъа хитап» (1936), Мустафа Аметнинъ «Оксюз Алининъ тербиеси» (1936), «Къурултай» (1937), Б.Дж.-нинъ «Раиф Герай къардашыма» (1936), Токътамазнынъ «Достум Чорабатыргъа» (1936), А.Меметнинъ (Русчукъ) «Эшиткенден бери джанаман» (1936), Халиль Аблякимнинъ «Очум» (1937), «Джуремиз» (1937), М.Х.-нинъ «Челебиджихан» (1937), Риза Халилнинъ «Тилегим» (1937), С. Турупчынынъ (Варшава) «Къара талий» (1937), «Салгъыр къатында» (1938), М.А.В. (Мемет Аджи Ваннининъ) «Койде джума» (1937), Осман Амдининъ «Бахаръ» (1937), И.Ф.-нинъ «Къурултай» (1937), Нуреддин Болатнынъ «Апакъайларгъа» (1938), М.Ф.-нинъ «Шу джуректе не бар» (1938), Дерьядалнынъ «Миллете ол файдалы» (1938), Чолпаннынъ «Улькер»ге (1939), А.Б.Дж.-нинъ «Етим Джантемир» (1939).

Икяелерни алсакъ, Текиннинъ (Мюстеджип Улькюсалнынъ) «Аджи Къадыр акъай» (1935), Мемет Аджи Ваннининъ «Уюшалмагъан эки аркъадаш» (1937), И. Сурманынъ «Балыкъчы Мурат» (1937).

Драматургиягъа аит эсерлерден Текиннинъ (Мюстеджип Улькюсалнынъ) «Байрам шенлиги» (1934), Неджип Аджи Фазылнынъ «Къырым» (1934), Сание Афетнинъ «Турмуш кузгюси» (1939), Исмаил Аджи Зиядин «Чорабатыр» пьесасы хусусында (1940).

Журналда басылгъан фольклор къысмыны да айрыджа анъып кечмек керектир. Чокъ зенгин лексика ве озьгюн бедий образларле джюлялангъан парчалар, халкъ агъыз яратыджылыгъымызнынъ битмез-тюкенмез бир океанус олдугъыны ачыкъ косьтермекте. Халкъымызнынъ бедий эдебиятындан айрылмаз къысмы сыфатында бугунде де яшатылмасына имкянлар булмакъта ве тилимизни сакъламакъ ичюн булуна бильмеси къаттый шарттыр. Меджмуанынъ сенелер девамындаки саифелеринде растладыгъымыз «Сувукъ Сув мухаджирлер тюркюси», «Чорабатыр дестаны», «Къырым дестан-

лары», «Къырымджа айтымлар», «Ногъайлар» (1933.– №8) [4], «Тюркю ве чынълар», «Фольклор топлама меселеси», «Къырым халкъ эдебияты ве саз шаирлери», «Чынъ ве чынъдаки макъсат», «Халкъ эдебияты», «Аталар сёзлери», «Басылмаян аталар сёзлери», «Эдиге батыр», «Чынъларнынъ лугъатчеси» ве чокъ дигерлери. Даа къошмалы ки, бу ве бойле парчаларнынъ чокъусы ялынъыз бир номерде дегиль де, бир къач номерлер девамьнда басылдылар.

Къырымтатар эдебиятыннынъ тарихине келиндже, аля бугунъ аз огренильген дереджеде олгъан ханлыкъ деври «Эмель меджмуасы»нда озунинъ аксини тапкъандыр. Журналнынъ 1-нджи номеринде «IV Махмуд Герайнынъ бир шири» нам парчаны коремиз. Шиир XVII асырда язылса да, чокъсу сатырлары къолай-къолай окъула ве анълашыла. Эм бу парчаны окъугъанда, хатримизге эки асыр сонъ язылгъан Тохтаргъазынынъ язылары джанлана. Махмуд Герайда:

Кими майль олмуш мал дюньяе,
Кими наиль олмуш тадж ве бекъае,
Кими дервиш олмуш китмиш...

У.Ш.Тохтаргъазынынъ «Дюньяда не вар?» парчасында:

Кими киер алтын тадж,
Кими бир пула мухтадж...

Акъикъатен, классиклеримизнинъ языларыны талиль эткенде, базада араларында асырларджа девир месафелери олса да, бири-бирине якъынлыкъ, бири-дигеринен узвийлик, тамырдаш, къардаш, ветандашлыкълары ачыкъ корюнмекте.

1920 сенелерининъ экинджи ярысында Къырым матбаасында эдебиятымызнынъ тарихини айдынлаткъан Б. Чобан-заде ве А.Ляtif-заденинъ ильмий макъалелери басылгъан эди. Шу саада шаиримиз А.Герайбай да баягъы чалышты. Лякин онынъ «Къырым эдебиятына бир бакъыш» адлы буюк аджимли ве зенгин малюматлы макъалеси ялынъыз вефатындан сонъ, кене де «Эмель меджмуасы» тарафындан нешир этильди.

Юкъарыда «Эмель меджмуасы» 1930-нджы сенелери, Къырым теэссюфли ве къыйын вазиятте булундыгъы заман, къырымтатарлар ве оларнынъ вазияти акъкъында объектив хаберлер берип тура эди – деп къайд эттик. Буннынъ энъ ачыкъ мисали 1917 сенесиндеки биринджи къырымтатар миллий укюметининъ арбий министри Джафер Сейдаметнинъ макъалелеридир. Къырымтатар тилинде кендисине екъане, лякин метанетли ве джесюр минбер булгъан Дж. Сейдамет 1930-нджы сенелери «Эмель меджмуасы»нда

«Иш», «Къырым истикъялял давасы», «Къурултай ве Къырым истикъялялы» киби аджайип макъалелеринде 1917–1918 сенелери Къырымда ве дигер тюркий регионларда миллий азатлыкъ арекетлери хусусында тафсилятлы ве зенгин малюмат бере. Бундан гъайры, Дж.Сейдамет къайсы бир укюметте къырымтатарлары хусусында чыкъышта булунса, «Эмель меджмуасы» аман шу акъта тафсилятлы хабер бере эди.

1920-нджи сенелерининъ сонъу ве 1930-нджы сенелерининъ башында советлер девлетининъ бутюн кошелеринде олгъаны киби, Къырымда да дешетли суретте «раскулачивание» арекети олып кечти. Бинълернен къырымтатар аилелери эвлеринден, мал-мулькюнден махрум къалып, бинълернен де ботен ерде къурбан олалар. Къырымдан чыкъарылып Урал дагъларына, Орта Асия къумлукъларына сюрюлелер. Шу арада Къырым матбуатында «кулактарны, хаинлерни джезалав вакъты кельди» къабильде яйгъара къопарыла. Ачлыкъ, зорбалыкъ, олюм дешетине огърагъан бинълернен къабаатсыз бала-чагъа, къарт-къуртны къорчалап – «Бу недир?!», «Бу артыкъ ачыкътан-ачыкъ геноциддир!» – деген лаф чыкъарылмады, чыкъарыламады... Къырымтатар тилинде тек «Эмель меджмуасы» бунъа къайгъыра бильди. Ветандашларына хисдеш, къальпдеш, дуйгъудашлыкъле джан-юректен яныкълады. Халкъымызнынъ усътюнден зулумны токътатувгъа чагъырды. «Эмель меджмуасы»нынъ 1930 сенеси 11-нджи номеринде басылгъан «Бир кереден 48 вагон» [5] адлы макъалеле бойле хабер бериле: «Вахший ЧэКа бир къач сенеден бери Къырым муневверлерини, руханийлерини, зенгин сынфыны тутып-тутып хапс идиюр, ольдириюр, бузлу тундралар ичине сюрдююр идиюр. Бинълердже гъайып идилен бу заваллылардан башкъа, кечен рамазан ичинде бир де топлуджа тевкъифате башланды. Къырым ярым адасынынъ хэр тарафыны бу дефа умумий бир атеш далгъалары къаплады. «Раскулачивание», яни варлыкълы кимселери парчаламакъ шиары алтында япылан бу вахишет нетиджесинде Къырымын бутюн койлеринден юзьлер, бинълердже аналар чолукъ-чоджукъларыле берабер там манасыле аччыплакъ, перишан бир алда станция мевкъилерине къурбан чалынаджакъ хайван сюрюлери киби топланыр. Шехэрлерде бунлара варынаджакъ ер тедаригине лязим корюндиги кимселер де бунлары ичерие алмагъа джесарет идемеерек, ёллар ичине, къая къувукъларында къалырлар...».

Бундан сонъ 1930-нджы сенелерининъ башында олып кечкен ачлыкъ да тафсилятлы оларакъ косьтерильмекте. Джафер Сейдаметнинъ бунъа махсус «Къырымда ачлыкъ» макъалеси де бардыр [6, с. 369–371].

Эбет, бу дешетли вакъиалар акъкъында ерли матбуатта я агъыз ачылмаз, я да бам-башкъа левхаларда косьтерилир эди.

«Эмель меджмуасы» саифелеринде корюнген ярыкъ левхалардан бири де тарих илимидир. Ве тарих илимине далгъан шахсиетлерден энъ корюм-лиси де Керчь тарафларында догъгъан генчлеримизден Абдулла Зихни Сой-

сал (1905–1983) эди. Онынъ тарих иле ильгили ильк парчасы «Лех архивлеринде Къырым иле багълы весикъалар. Мурад Герай Султан бин Мубарек Герай Султаннынъ мектюби» нам серлевасыле «Эмель меджмуасы»нынъ 1930 сенеси 19-нджы номеринде басылгъандыр [7]. «Эмель меджмуасы» саифелеринде Абдулла Зихни акъкъында бойле малюмат була бильдик. Абдулла Зихни Керчь дживарындаки койлерден биринде догъды. Истанбул дарульфунуны тарих шубесини битирип дипломыны алгъан сонъ, Польшада, Краков университетининъ тарих факультетинде, доктора тезини япмагъа башлады. 1933 сенеси анда докторлыкъ диссертациясыны къорчалады. Айны университетте ве Варшава университетининъ Шаркъ институтында чалышты. Сиясий меселелерде фааль иштирак этти.

1930-нджы сенелери Къырым тарихинен багълы онларнен мукеммель араштырмалары «Эмель меджмуасы» дергисинде басылды. 1939 сенеси Варшавада Сойсалнынъ лехдже (полякча) «Ян Казимир деврине аит весикъалар» адлы 104 саифели китабы нешир этильди [8]. Китапта Къырым ханларынынъ Лех къыралларына ёллагъан 54 ярлыгъы да лех тилине чеврилип берильмекте.

Тедкъикъатларынынъ бирисинде Лехистан архивлеринде булунгъан Къырым иле багълы весикъаларгъа дикъкъат чекерек, бойле хабер этмекте: «Бахс идеджегим пек къыйметли весикъалар буранынъ китапханелери иле Умумий Архивинде (Główny Archiwum) булунмакътадыр. Краковда булунанлар XVII–XVIII асырлара аит иди. Халбу ки, сонъ булдугъым хазинелер XV асырын нихаетлери ве XVI асырын иптидаларындан башлярякъ, сонъ заманлара къадар девам итмектедир. Бинаэналейх, бунларын арасында даха къыйметли ве интересан малюматы мухтива ярлыкъларын мевджудиетини мемнуньетле къайд идеджегим. Бу весайкъын (весикъларын) Умумий Архивде булунан къысмы сонъ Лехистаннынъ инкъысамында (айрылмасында) Русиее накъиль идилерек, Петроград архивинде мухафаза идильмиш ве узун муддет орада къалдыкътан сонъра, енъи Лехистан хукюмети 1923 сенеси бунлары текрар эски ерине иадее мувафакъ олмуштыр. Бу мухим весайкъын къысм-ы-азамы гузель къаблар дерунинде гъает итина иле мухафыз идильмиш... Учъ юзе къарип (якъын) ярлыгъын булунмакъта олдугъыны корьдим. Бунлар арасында ханлар тарафындан эски лех лисанында язылмыш оланлары да вардыр. Бунларын ханлар тарафындан язылдыгъыны узеринде булунан мухюрлеринден анълашылмакътадыр. Ичерсинде ики метро къадар узунлыгъында ве гъает гузель диваний хат иле языланлары да вардыр. Бу къыйметли хазиненинъ керек бизим ве керек Аврупа мюверрихлере (тарихчилерине) анджакъ эсаслы бирер менба оладжагъы ашикяр олмакъле берабер тюрк лисаныле огърашан ориенталистлер ичюн де буюк къыймети хаиз оладжакъларындан шупхэ ёкътур. Чюнки бунларда бугунъ гъайр-ы-мюстамель олан

(кзулланылмагъан) пек эски тюркче (чагъатайджа – А.З.) келимелере сыкъ-сыкъ тесадуф идильмектедир...».

«Эмель меджмуасы»ны саифелеркен Соисалнынъ тарихле багълы шу сыра парчаларыны растладыкъ:

Зихни А. (Краков, Польша). Къырым ханларыле Полония къыралларынынъ сиясий мунасебетлери. Гъазы Герай-хан бин Девлет Герай-ханнынъ мектюби // Эмель.– 1931.– № 12 (36).– С. 405–409.

Зихни А. (Краков, Польша). Тарих сахифелери. (Гъазы Герайнынъ лех къыралы 3-нджи Буюк Августкъа кондерген ярлыгъы ве кендиси акъкъын-да малюмат) // Эмель.– 1932.– № 4.– С. 6–16.

Зихни А. Липка татарлары ве ислям дюньясы иле мунасебетлери // Эмель.–1934.– № 4.– С. 18–27.

Зихни А. Аджы Селим Герай Ханнынъ бир ярлыгъы мунасебетиле // Эмель.– 1934.– № 5.– С. 1–13.

Зихни А. Бир лех колонистининъ Къырым хатыраты // Эмель.– 1934.– № 6.– С 1–7.

Зихни А. Ислям Герай Ханнынъ лех къыралы иле муахедеси (антлашмасы) // Эмель.– 1934.– № 9.– С. 1–19.

Зихни А. Дёрдюнджи Мехмет Герай Ханнынъ Лехистана буюк ярдымы // Эмель.– 1934.– № 10.– С. 25–28; № 11.– С. 13–17; № 12.– С. 9–12.

Зихни А. Тарихи къыйметли бир весикъа. (Бир эджнеби тарафындан Къырым ханына миннетдарлыкъ мектюби. Оригиналлы толусынен берильмекте) // Эмель.– 1935.– № 2.– С. 11–16.

Зихни А. Къырымын Тюркие ве Лехистан иле мунасебети. (Къырым ханлыгъына аит) // Эмель.– 1935.– № 8.– С. 8–18.

Зихни А. Къырым Къанун-ы-Эсасийси. (Къырым ханлыгъына аит) // Эмель.– 1935.– 9.– С. 13–21.

Зихни А. Къырым Лехистан достлугъы. (Къырым ханлыгъына аит) // Эмель.– 1935.– № 10.– С. 14–23, 29.

Зихни А. Къара Мустафа – Александр Сулькевич // Эмель.– 1936.– № 1.– С. 16–22.

Зихни А. Татарлара даир базы муляхазалар // Эмель.– 1936.– № 3.– С. 9 – 15; № 4.– С.– 16–19; № 5.– С. 9–12; № 6.– С. 9–12.

Зихни А. (Соисал). «Прометей» миллетлерининъ диль конферансы. (Истикълял давасында булунгъан «Прометей» тешкилятына ашагъыдаки регионларнынъ миллетлери киргендир: Азербайджан, Гурджистан, Дон, Идиль-Урал, Ингрия /Ижора/, Карелия, Коми, Къырым, Кубань, Шималий Кавказия, Туркистан ве Украина) // Эмель.– 1936.– № 7.– С. 16–33.

Зихни А. (Соисал). Варшавада Къурултай байрамы. (Къырымдаки I-нджи Къурултайгъа даир) // Эмель.– 1937.– № 1.– С. 14–23.

Зихни А. Къырымтатарларынынъ культуры ве къадынларнынъ тарихтеки ролю // Эмель.– 1937.– № 4.– С. 25–27.

Зихни А. (Сойсал). Варшавада Къурултай мерасиминде нутукълар // Эмель.– 1938.– № 2.– С. 23–31.

Зихни А. (Сойсал). «Эдиге батыр». (Макъале ве текст) // Эмель.– 1939.– № 8 (141).– С. 14–21; № 11 (144).– С. 22–25; № 12 (145).– С. 20–23; 1940.– № 1 (146).– С. 22–25; № 2 (147).– С. 18–22; № 3 (148).– С. 15–19.

Зихни А. (Сойсал)нынъ «Ян Казимир деврине аит весикълар» китабы хакъкъында. (Макъаледе бойле дениле: Якъында Варшавадаки Шаркъ институтынынъ докторы Абдулла Зихни Сойсал аркъадашымызын лехдже (полякча) «Ян Казимир деврине аит весикълар» намыле къыйметли бир китабы чыкъмыштыр. 104 буюк сахифейи ве учъ адед ярлыгъын фотографыны хави (къапсагъан) бу эсере...мезкюр Институтнынъ директоры мухтерем профессор, доктор Ольгерд Гурка ве айны институтнынъ реиси С.-сенатор Станислав Седлеки тарафындан ильк сёз язылмыштыр. Сойсал тарафындан язылан баш языда Лехистаннынъ мухтелиф кутюпхане, архив ве музелеринде Къырым ханлыгъына аит 1000-ге (!) якъын ярлыкълар булундыгъындан бахс идиюр) // Эмель.– 1939.– № 8 (141).– С. 26–28.

Польшада Абдулла Зихни Сойсал иле берабер шу арада Къырым тарихини чокътан ве терен огренгенлерден Арслан Кричинский (1887–1939) де булунмакъта эди. 1911 сенеси Санкт-Петербург университетининъ юридик факультетини битирдиктен сонъра, Арслан Кричинский Варшавагъа кетип мусульман джемиетлеринде фааль чалыша. 1917 сенеси къырымтатар Къурултайынынъ даветинен Къырымгъа келе. 1918 сенеси бу ерде Къырым укюметининъ башы Сулейман Сулькевичнинъ канцеляриясында реислик япа. Тамам шу арада Къырым архиви материалларыле файдаланаракъ, эки китаптан ибарет «Очерки русской политики на окраинах» чалышмасыны язып 1920 сенеси Бакуда нешир эте.

Кене де шу арада «Эмель меджмуасы»нда Къырым тарихи иле багълы чалышмаларыны арды-сыра баскъан Къырымлы Абдулла огълу Асан эди. Истанбул архив ве кутюпханелеринде Къырым тарихи иле багълы араштырмаларындан «Эмель меджмуасы»нда онынъ «Адиль Герай Султан» (1933), «Энъ эски заманлардан Герайлар деврине къадар» (1934), «Вяна огюнде Къырым суварилери» (1935), «Таракъ тамгъанынъ эфсанеси» (1935) киби тедкъикъатлары нешир этиле.

Ишбу Къырым тарихчилери сырасына Амди Герайбайнынъ да чалышмасыны къошаракъ, Джафер Сейдамет буюк гъурурнен чокътан арз эткен ильмий ёнелиш акъкъында махусус макъале яза. Серлевасыны «Ильк адым» къойып, яни «темель ташы къоюлды ве энди бу гъает муим ве керекли ильмий ёнелишни илерилетмек, осьтюремек керек» манасында «Къырым тарихини, бильхасса миляддан беш-он асыр эввель Къырыма кельмиш ве

ерлешмиш олан эски тюрк къабилелерининъ тарихлери...» ишленедежегине сёйлей.

Нетиджелеме. Умумуен алгъанда, «Эмель меджмуасы» къырымтатар миллий медениети, тили ве эдебияты, ичтимаиети ве тарихининъ энъ парлакъ саифелеринден биридир. 1930-нджы сенелери Къырымдаки халкъымыз дешетли зорбалыкъ, зулум, мутхиш репрессия ве гъайыплар алтында булундыгъы заман, башкъа бир муитте ве дурумда булунгъан диаспорамызнынъ акъыл-ферасети, тешкилий усталыгъы, къайнакъ руху ве миллий ирадеси саесинде къырымлылыкъны, ветанперверликни, миллий гъурур ве миллий азатлыкъны кене де байракъ этип котерип, самимий ынтылышларле миллий ёнелишимизни, медений ве тарихий акъынтымызны дурдурмадан чалыштыртты.

«Эмель меджмуасы»нда акс этильген вариант бугунде джумлемиз ичюн алтын бир фонд олмасындан гъайры, арды-аркъасы кесильмез, битмез-тюкенмез медений ве тарихий гъыда чокърагъыдыр дее билирмиз.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. *Halid U.* İlk söz // Emel. 1930. № 1.
2. *Unsal Aqtaş.* Bazı soyadların açıklamaları // Bahçesaray (Istanbul). 2010. № 63–64.
3. *Mehmet Niyaziy.* İthafat. İstanbul. 1911; Yaş tatar yazıları. İstanbul. 1913; Qırım şiirleri. Köstence. 1935.
4. *Noğaylar* // Emel. 1933. №8.
5. *Bir kereden 48 vagon* // Emel. 1930. № 11.
6. *Seydamet C.* Qırırında açlıq // Emel. 1931. № 9.
7. *Soysal Z.* Leh arhivlerinde Qırım ile bağı vesiqalar. Murad Geray Sultan bin Mubarek Geray Sultannın mektübü // Emel. 1930. № 19.
8. *Soysal Z.* Yan Kazimir devrine ait vesiqalar. Warszawa. 1939. 104 p.

Наши «Стремления» (1930–1940)

Исмаил Керимов

*(Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ;
ГБОУВО РК «Крымский инженерно-педагогический университет
им. Ф. Якубова»)*

Аннотация. Одним из наиболее авторитетных журналов на крымскотатарском языке 1930-х годов является журнал «Эмель», издававшийся в местечке Пазарчик (Румыния) с 1-го января 1930 года по 1940-й год. В отличие от всей другой крымскотатарской периодики «Эмель» вплоть до конца 1930-х годов был арабографичным и лишь последние номера вышли латинизированным шрифтом. Всего издано 154 номера. Характер журнала в логотипе указан следующим образом: «Научный, литературный, общественный и экономический журнал. Выходит один раз в 15 дней». Главным редактором журнала являлся известный крымскотатарский писатель, публицист и общественный деятель Мюстеджип Аджи Фазыл (Улькюсал).

В журнале систематически отражались различные проблемы языка, литературы, культуры и общественной жизни крымских татар. В том числе многочисленные критические замечания по выводам языковых конференций 1927, 1929 и 1934 годов, а также дискуссий о крымскотатарском литературном языке. Опубликован объемный художественный материал: поэзия, проза, драматургия. Множество статей посвящено критике сталинской политики в СССР. Разоблачались истинные причины раскулачивания и многочисленных репрессий национальных кадров, ученых, писателей и учителей в Крыму.

В статье в общих чертах анализируется содержательная часть издания, связанная с крымскотатарской диаспорой Румынии. Делается попытка атрибуции некоторых псевдонимов и аббревиатур.

Ключевые слова: Крымскотатарская периодическая печать, арабографичный журнал «Эмель», крымскотатарские поэты и писатели 1930-х годов, фольклор, проблемы становления и развития крымскотатарского литературного языка.

Сведения об авторе: Керимов Исмаил Асанович – доктор филологических наук, профессор, директор Научно-исследовательского института крымскотатарской филологии, истории и культуры этносов Крыма, Крымский инженерно-педагогический университет; ведущий научный сотрудник

ник Крымского научного центра Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (420111, Батурина, 7А, Казань, Российская Федерация); alimes@mail.ru

Для цитирования: Керимов И.А. «Эмел»имиз не эди (1930–1940) // Крымское историческое обозрение. 2020. № 1. С. 136–150. DOI: 10.22378/kio.2020.1.136-150

Our “Emel” (“Aspiration”) (1930–1940)

Ismail Kerimov

*(Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences;
SBEEHE RC «F. Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical
University»)*

Abstract. One of the most respected journals in the Crimean Tatar language, in 1930s was “Emel” (“Aspiration”), which was published in Pazarchik (Romania) from the 1st of January of 1930s up to the 1940s. “Emel“ was arabographic up to the end of the 1930s, and only the last issues were published in Latin. Totally there were published 154 issues. The style of the journal in logotype was shown like this: “Scientific, literary, public and economical journal. Published once in 15 days”. Chief editor of the journal was popular Crimean Tatar writer, publicist and public figure Mistergip Fazil (Ulkusal). Different problems of the language, literature, culture and public life were highlighted regularly and published in the journal. At the same time there were given critical articles, reviews on the results of the scientific conferences of 1927, 1929, 1934 and discussions of Crimean Tatar literary language materials. A very big amount of literary material was published and discussed there: fiction literature, poetry, drama. Lots of articles were devoted to Stalin` s policy in the USSR. Real reasons of repressions against kulaks (wealthy citizens of the USSR) were presented and analyzed, severe repressions against Crimean Tatar specialists: scholars, writers and teachers of the Crimea were highlighted on the pages of the journal. The given article also analyzes the content of the journal connected with the Crimean Tatar diaspora in Romania. The attribution of some pseudonyms and abbreviations are given as well.

Keywords: Crimean Tatar periodicals, arabographic journal “Emel”, Crimean Tatar poets and writers of 1930s, folklore, problems of coming into being and development of the Crimean Tatar literary language

For citation: *Kerimov I.A.* Our “Emel” (“Aspiration”) (1930–1940). *Krymskoe istoricheskoe obozrenie=Crimean Historical Review*. 2020, no. 1, pp. 136–150. DOI: 10.22378/kio.2020.1.136-150

REFERENCES

1. Halid U. *İlk söz* [First few words]. *Emel* [Inspiration]. 1930. No 1.
2. Unsal Aqtaş. *Bazı soyadların açıklamaları* [Attribution of some authors] Bahçesaray (Istanbul). 2010. No 63–64.
3. Mehmet Niyaziy. *İthafat* [Dedication]. Istanbul. 1911; *Yaş tatar yazıları* [Young Tatar writers]. Istanbul. 1913; *Qırım şiirleri. Köstence* [Crimean poems]. 1935.
4. *Noğaylar* [Nogays’]. *Emel* [Inspiration]. 1933. No 8.
5. *Bir kereden 48 vagon* [48 cars at once]. *Emel* [Inspiration]. 1930. No 11.
6. Seydamet C. *Qırında açlıq* [The famine in the Crimea]. *Emel* [Inspiration]. 1931. No 9.
7. Soysal Z. *Leh arhivlerinde Qırım ile bağlı vesiqalar. Murad Geray Sultan bin Mubarek Geray Sultanniñ mektübü* [A letter from Mubarek Sultan Giray]. *Emel* [Inspiration]. 1930. No 19.
8. Soysal Z. *Yan Kazimir devrine ait vesiqalar* [Documents related to the era of Jan Casimir]. Warszawa. 1939. 104 p.

About the author: Kerimov Ismail Asanovich – Dr. of Sci. (Philology), Professor, Director of the Scientific Research Institute of the Crimean philology, history and culture of the Crimean ethnos, SBEEHE RC “F. Yakubov Crimean Engineering and Pedagogical University”; Leading Researcher of the Crimean Scientific Center of Sh. Marjani Institute of History of Tatarstan Academy of Sciences (420111, Kazan, Baturin St., 7A, Russian Federation); alimes@mail.ru

